

Wesley János Lelkészképző Főiskola

DOKTORI ÉRTEKEZÉS

Tézisfüzet

Tárik Meszár

Muszlim fennhatóság alatt élő vallási kisebbségek: az iraki keresztények
jogállása, marginalizálódása és identitáskrízisei

Wesley Theológiai és Valláspedagógiai Doktori Iskola

Témavezető:

Prof. Em. Dr. Bukovics István

Budapest

2025

Tartalomjegyzék

1. A tudományos probléma megfogalmazása	3
2. Hipotézisek	4
3. Kutatási célok	6
4. Kutatási módszerek	6
5. A disszertáció szerkezete (a fejezetek tömör leírása)	8
6. Összegzett következtetések	12
7. Új tudományos eredmények	14
8. A kutatási eredmények felhasználhatósága	15
9. A témával kapcsolatos publikációs jegyzék és előadások	16
10. Szakmai-tudományos életrajz	18
Bibliográfia.....	20

1. A tudományos probléma megfogalmazása

A magyar tudományos életben csak elvétve találkozhatunk olyan kutatásokkal, amelyek az arab világban élő nem muszlim közösségek helyzetével, valamint az iszlám vallású országokban őshonosnak tekinthető, főként kisebbségben élő etnikai és vallási csoportokkal kapcsolatosak. E kutatás az Irakban élő, vagy egykoron ott élt nem muszlim és nem arab etnikumú csoportokra irányul, és azon belül is a keresztény közösségek (asszírok, sírekek, káldok) jogállását, társadalmi és vallási helyzetét, valamint az identitásukkal kapcsolatos kérdéseket dolgozza fel.

A téma aktualitását több fontos tényező együttes megléte adja. A folyamatos demográfiai visszaesés például a különböző, napjainkban is tapasztalható krízisekhez kapcsolódik. Ezek közül az egyik a biztonsági fenyegetések kérdése, amelyek az Iszlám Állam bukása után sem szűntek meg. Egyrészt azért, mert ez utóbbi csoportot nem számolták fel, csak átalakult (a nagy területek ellenőrzése helyett inkább a célzott támadásokra összpontosítanak). Továbbá egyes milíciák részéről folytatódnak a földfoglalások, és az állam szintjén bizonyos esetekben diszkrimináció tapasztalható, különösen a Ninive-fennsíkon. Ami szintén aktuálissá teszi a témát az a politikai marginalizáció; a keresztények hivatalosan jelen vannak az iraki politikában (a kvóta-rendszer jóvoltából), de a döntéshozatalban és az erőforrások elosztásában alulreprezentáltak.

A több tudományágat is szem előtt tartó megközelítés újdonságként szolgálhat. Tapasztalataink szerint az iraki keresztényekről szóló írások korábban főként vallási vagy emberi jogi szempontokat helyeztek előtérbe, viszont többnyire elhanyagolták a nyelv és identitás kérdéseit, vagy éppen a biztonsági és politikai vonatkozásokat.

A kutatás során bebizonyosodott, hogy az Iszlám Állam terrorszervezet „vereségét” követő években még híján vagyunk olyan átfogó elemzéseknek, amelyek a keresztény közösségek újjáépítési lehetőségeiről, jogállásáról, érdekérvényesítéséről és az iraki társadalomban betöltött szerepéről szólnak. Hogy némiképp mégis prognózist adhassunk, más iraki kisebbségi csoportok (pl. zsidók) korábbi kríziseit és azok következményeit is tárgyaljuk, egyfajta párhuzamot vonva a keresztény kisebbség helyzetével.

Mindezek mellett a közel-keleti keresztények által beszélt arámi nyelvváltozatok (ez esetben a szír) arab/kurdisztáni régióban való fennmaradásának és szerepének kérdése ritkán kutatott terület.

A disszertációban a témakörök kidolgozása során számos kérdésre kerestünk választ, amelyek jogállásukkal, identitásukkal és marginális helyzetükkel vannak összefüggésben.

Az iraki keresztények jogállása:

1. Sorsukban mikor következtek be a fordulópontok?
2. Hogyan alakult a viszony a többségi és kisebbségi csoportok között Mezopotámia történelmében?

Identitásukkal összefüggő kérdések:

3. Miként definiálják magukat a különféle keresztény felekezetek követői a különböző történelmi periódusokban és napjainkban?
4. Milyen szakadások következtek be az asszír keleti egyházon belül?
5. Miért okoz problémát a több különböző elnevezés esetükben (szír, asszír, káld, káldo-asszír stb.)?
6. Pontosan mi okozza a széthúzást a különböző iraki keresztény egyházak követői között?
7. Az iraki keresztények hogyan viszonyulnak az anyanyelvükhöz és a többség (arab) nyelvéhez?

Perifériára szorult közösség:

8. Milyen problémákkal szembesülnek napjainkban?
9. Az élet mely területein érhető tetten marginalizálódásuk?
10. Irak társadalmi szerkezetének feltérképezésével milyen megállapítások tehetők kisebbségsszociológiai szempontból (vallási csoportok közötti és etnikai viszonyok)?

2. Hipotézisek

Öt konkrét feltevésünk van, melyek nagyobb része megerősítésre került:

1. **Feltételeztük, hogy e mára jelentősen megfogyatkozott kisebbségi csoport a térség kulturális, vallási és társadalmi életének meghatározó része volt:** a mezopotámiai keresztények az egyik legrégebbi keresztény hagyományt képviselik, amelynek gyökerei egészen az első századig nyúlnak vissza.¹ A mai Irak területén a kereszténység már a korai apostoli időkben megjelent, évszázadokkal megelőzve a muszlim arab törzsek VII. századi betelepülését. Véleményünk szerint a mezopotámiai keresztények fontos részét képezték a térség társadalmi és kulturális életének, amit a korai keresztény teológia, filozófia és irodalom fejlődésében,

¹ Filoni, 2015, 6; Petrosian, 2006, 113.

valamint a görög és szír nyelvű tudományos hagyományok megőrzésében és átadásában betöltött szerepük is megerősít.²

2. **Továbbá azt is feltételeztük, hogy a mezopotámiai (iraki) keresztények a múlt különböző periódusaiban, valamint jelenkorunkban a perifériára szorultak, viszont nagy erőfeszítéseket tettek azért, hogy az arab–muszlim társadalomtól eltérő identitásukat megőrizzék:** a kutatás során egyrészt bizonyítani kívántuk, hogy marginális helyzetük miatt számos akadályba ütköznek mind a jogérvényesítés, mind a társadalmi érvényesülés terén, másrészt viszont történeti példákon keresztül igyekeztünk bemutatni, hogy mindvégig komoly ellenállást tanúsítottak és tanúsítanak az asszimilációs törekvésekkel szemben.
3. **Feltevésünk volt, hogy egyes iraki keresztény csoportok, azon túlmenően, hogy önálló vallási közösségeket alkotnak, még az arabságtól eltérő etnikummal is bírnak, habár a központi politika ezen elgondolást elveti:** komoly dilemmát okozott, hogy a vizsgált csoportokat etnikai vagy vallási közösségekként határozzuk-e meg. Hogy állításunkat igazoljuk, más kutatók munkáit elevenítettük fel, ami mellett az Irakban folytatott személyes interjúk tapasztalataiból is következtetéseket vontunk le, valamint a témával kapcsolatos nyelvi kérdéseket is feszegettük.
4. **Feltételeztük, hogy a különböző iraki keresztény felekezetek eltérő névhasználata széthúzást generál, ami viszont hátráltatja az önérvényesítési képességüket:** erre kiváló példa, hogy képviselőik sem egységes, mivel különböző elnevezésű szervezetek, szövetségek és pártok jöttek létre (pl. Assyrian Democratic Movement, Chaldean National Congress), amelyek nem fedik le az összes őshonos iraki keresztény csoportot. Meglátásunk szerint ez az autonómia törekvéseket is meggátolja.
5. **Ezenfelül további feltevésünk volt, hogy a vizsgált csoportok marginális helyzetéhez hozzájárul az a tény is, hogy a megoldások keresése és az érdekérvényesítő képességük fejlesztése helyett, saját áldozatszerepük kihangsúlyozása figyelhető meg:** erre a legtöbb példát az általuk működtetett médiumokban találhatjuk, ahol a cikkek, bejegyzések és híradások egy része közösségeik perifériára szorultságát és üldözöttségét hangsúlyozza ki.

² Alotaibi, 2021, 100–101.

3. Kutatási célok

A kutatás során mind személyes, mind szakmai célokat is felállítottunk:

1. Mivel már az alapszakos záródolgozatom is a közel-keleti keresztények helyzetét taglalta, ezért alapvető motivációt jelentett a téma sokkal mélyebb feldolgozása.
2. További személyes cél, hogy a témában való jártasságomat a lehető legmagasabb szintre emeljem.
3. A szakmai célok között pedig olyan tényezők játszottak kulcsszerepet, minthogy munkánk átfogó képet nyújtson a mezopotámiai keresztények jogállásáról a különböző történeti korszakokban, részletezve azokat a politikai, társadalmi és jogi kereteket, amelyek meghatározták helyzetüket.
4. Emellett célkitűzésként jelent meg az iraki keresztény egyház történetének vizsgálata, különös tekintettel azokra a szakadásokra, amelyek az egyházon belül következtek be, valamint az ezekhez vezető különböző tényezők feltárása.
5. A kutatás további fontos célja volt a vizsgált csoport jelenlegi körülményeinek bemutatása, amely olyan témákat foglal magában, mint a többség–kisebbség viszonya, jogaik korlátozása, valamint az elvándorlás és a szülőföldön maradás kérdései.

4. Kutatási módszerek

A kutatás több módszertani megközelítést ötvöz annak érdekében, hogy átfogó képpel szolgáljon a vizsgált témáról. Az alkalmazott módszerek között kiemelt szerepet kapott a forrás- és tartomelemzés, az interjúkészítés, valamint a másodlagos források szisztematikus feldolgozása.

Az arab nyelvű szövegek elemzése közvetlen betekintést nyújt az iraki keresztények jelenkori kihívásaiba. Az elemzett források között szerepelnek korabeli esetleírások, keresztény vallási méltóságok kiáltványai, valamint az iraki kereszténységgel kapcsolatos politikai és társadalmi diskurzusokat tükröző írások. A forráselemzés célja kettős: egyrészt bizonyítani kívánjuk, hogy a nem muszlim csoportokat az állami és társadalmi szereplők marginalizálták. Másrészt ezek az arab nyelvű források rávilágítanak azokra a konkrét problémákra, amelyekkel a közel-keleti arab államban élő keresztények napjainkban szembesülnek, például a jogérvényesítés területén vagy a vallási diszkrimináció és az erőszakos üldöztetések kontextusában. A témával kapcsolatos arab nyelvű szövegek lehetővé teszik az adott korszakok dinamikájának megértését.

A XX-XXI. század folyamán számos fordulópontnak nevezhető esemény következett be az iraki keresztények történelmében. A legjelentősebbek között találhatjuk az 1914–1918 közötti Sayfo népirtást, az 1933-as summayli mészárlást, az 1961–1963 közötti kurd–arab összecsapásokat, az 1969-es soryai mészárlást, a határ menti deportálásokat és falvak megsemmisítését 1977–1978-ban, valamint a modern kori terrorszervezetek, mint például az al-Kaida és az Iszlám Állam megjelenését Irakban. A különböző források elemzéséből világosan kiderül, hogy a keresztényeket és más kisebbségeket érintő támadások bizonyos időközönként újra és újra megismétlődtek, amelyeknek elsődleges okai közé sorolható a belpolitikai instabilitás és a különböző etnikumok helyzetének strukturálatlan és rendezetlen mivolta. További fontos aspektusa a kisebbségellenes pogromoknak, hogy rávilágítanak a nem muszlim lakosság beilleszkedési zavaraira, aminek oka egyrészt a frissen létrehozott modern Irak ingatag „identitása” volt, másrészt megjelent benne a muszlim–nem muszlim ellentét is. Ez utóbbi miatt nem célszerű specifikusan az iszlámot vagy az iraki arabokat okolni, mivel az efféle társadalmi folyamatok mindig is az emberi civilizáció részét képezték, ugyanis minden „etnocentrikusan”³ hangolt csoportnak megvan a maga világa, amit sok esetben egy másik csoport kárára igyekezik kifejezésre juttatni.

A kutatás másik meghatározó módszertani eszközét az iraki keresztényekkel folytatott mélyinterjúk jelentik. Alapvető célunk volt, hogy közvetlenül a közösség tagjaitól szerezzünk lényegi információt az őket érintő és leginkább foglalkoztató kérdésekről. A fő témakörök a biztonsági helyzet, a vallási és a társadalmi diszkrimináció tapasztalatai, valamint a közösségen belül megfogalmazott narratívák és identitásértelmezések köré csoportosulnak. Az interjúalanyok személyes tapasztalataikat, nézeteiket és megéléseiket osztották meg, amelyek mellett, hogy értékes adatokat nyújtottak a kutatás számára, kiegészítették és megerősítették a más forrásokból származó információkat. Az interjúk módszertani megközelítése főként kvalitatív, és célja, hogy a közösség saját hangján keresztül értsük meg azokat a kihívásokat, amelyekkel szembesülnek, különösen a biztonság, a vallásszabadság és az identitásmegőrzés területén. Az eredmények alapján tehát olyan mintázatok és tendenciák rajzolódnak ki, amelyek segítségünkre vannak a hipotézisek alátámasztásában.

A harmadik pillért a másodlagos források elemzése képezi, amely magában foglalja mind a magyar, mind a nemzetközi szakirodalom feldolgozását. Ezek a források lehetővé teszik a

³ Erről bővebben lásd: Csepeli, 2006, 117–134.

vizsgált csoport helyzetének szélesebb történeti és társadalmi kontextusba helyezését, valamint segítenek a kutatás során feltárt eredmények összevetésében és értelmezésében.

A módszertani sokszínűség lehetőséget ad e nem muszlim kisebbségi csoport helyzetének átfogó és mélyreható vizsgálatára. Az arab nyelvű források és az interjúk közvetlenül a közösség történeti és jelenkori tapasztalataira fókuszálnak, míg a másodlagos források elemzése biztosítja az eredmények tudományos megalapozottságát. Ez a komplex megközelítés elősegíti, hogy a kutatás releváns és hiteles válaszokat adjon a feltett kutatási kérdésekre.

5. A disszertáció szerkezete (a fejezetek tömör leírása)

A disszertációban több nagyobb témakör került kifejtésre, amelyek további alfejezeteket tartalmaznak. Az identitás kérdéseinek taglalása szolgáltatta **az első nagyobb egységet**. Az alapvető kérdések: a valóságban kik is azok az iraki keresztények, hogyan kerültek Mezopotámia területére, és milyen helyet foglalnak el a térség társadalmi életében? A mezopotámiai keresztény csoportok egy része őshonosnak tekinthető a mai Észak-Irakban, Törökország délkeleti részén, Irán északnyugati részén és Szíria északkeleti részén, mivel hagyományaik szerint a kereszténység jelenléte itt az apostolok koráig nyúlik vissza.⁴ A térségben több történelmi egyház működik, mint például az asszír keleti egyház, a szír ortodox egyház, a káld katolikus egyház, vagy a szír katolikus egyház.

Az iraki keresztények egy részének körében létezik az asszír elnevezés, mint identitáskategória, azonban az elmúlt évszázad különböző iraki kormányai ezt sosem ismerték el hivatalosan. A magukat asszírnak vallók narratívája szerint ők egy arámi nyelvet (annak szír nyelvjárását) beszélő, az egykori Mezopotámia területeiről származó közösség, amely már jóval a kereszténység előtt is létezett.⁵ A modern kori kutatók általánosságban két táborra oszlanak: egy részük bizonyíthatónak véli az ókori és a mai asszírok kulturális rokonságát, egy másik részük viszont elveti azt. Az előbbi csoportba tartozók azon a véleményen vannak, hogy az asszírok mindig is tudatában voltak saját, az arabtól eltérő identitásuknak, amelyekre nyelvi és kulturális példákat is lehet hozni.⁶ Azonban ellenvéleményekkel is találkozhatunk, ugyanis sokan nem látják bizonyíthatónak az ókori és modern asszírok közötti kontinuitást. Szerintük a

⁴ Petrosian, 2006, 113.

⁵ Donabed, 2015, 3.

⁶ Crone–Cook, 1977, 87.

különböző korokban élt asszírok közötti relációra és folytonosságra nem lehet döntő bizonyítékokkal szolgálni.⁷

A nyelvi viszonyokkal kapcsolatban megállapításra került, hogy az őshonos iraki keresztények anyanyelve az arámi egyik keleti dialektusa, amit szír nyelvnek is neveznek. Az arámi elterjedése a mai Irak területén mintegy háromezer évre nyúlik vissza, de használata a VII. századi arab–muszlim hódítás óta folyamatosan visszaszorult.⁸

A következő nagyobb egységet a keresztények jogállásának vizsgálata képezi a különböző korszakokban, különös fókusszal a XX-XXI. századra. A téma feldolgozása során a forrás- és tartomelemzés módszertanát hívtuk segítségül. Ennek keretein belül titkos belügyi jelentéseket, korabeli esetleírásokat és tárgyalások jegyzőkönyveit vettük górcső alá, angol, valamint eredeti arab nyelven. Kronológiai sorrendben megvizsgáltuk Mezopotámia különböző korszakait, és kifejtettük, hogy a Szászánidák mezopotámiai uralma alatt már nagy lélekszámú keresztény közösség jött létre, amit több bizonyíték is alátámaszt.⁹ Az arab–muszlim hódítók a 630-as években hódították meg Mezopotámiát. A kinyilatkoztatással rendelkező nem muszlim csoportok védelemben részesültek, amiért fejadót fizettek.¹⁰ Az ‘Abbászidák (750–1258) idején a nem muszlimok könnyebben érvényesülhettek, és egészen magas pozíciókig is eljuthattak, továbbá az antik kultúra közvetítésében is aktívan részt vettek.¹¹ 1258-ban a Hülegü vezette mongol seregek leigázták Bagdadot, de a keresztények néhány évtizedig fontos szerepet tölthettek be a mongolok által vezetett birodalmi adminisztrációban.¹² A XV. században Timūr Lenk és seregei üldözték a helyi lakosságot, valamint járványok és komoly adóterhek sújtották a keresztényeket.¹³ A XVI. század derekától kezdve az oszmánok viszonylagos toleranciát tanúsítottak a kisebbségek felé. Az általuk bevezetett, úgynevezett *millet* rendszer gazdasági lehetőségeket rejtett magában és garantálta belső autonómiájukat.¹⁴ A keresztények nyugatosodása a XIX. században kiváltotta a többségi társadalom ellenszenvét, ami miatt felborult a felekezetek és etnikai csoportok közötti kényes egyensúly.

A XX. században sűrűn váltották egymást a hatalmi rendszerek, ami erősen befolyásolta a nem muszlim közösségek életét. Az 1940-es évek elején a Rašīd ‘Ālī al-Gaylānī vezette iraki

⁷ Becker, 2008, 394–415.

⁸ Iványi, 2000, 1312; Khan, 2007, 98.

⁹ Etheredge, 2011, 72.

¹⁰ Kárpáti, 2009, 36; Nissen–Heine, 2009, 135.

¹¹ Alotaibi, 2021, 100–101.

¹² Dawson, 1955, XXV; Royel, 2007, 7.

¹³ Starr, 2013, 478–479.

¹⁴ Alexander, 2004, 17; Aral, 2004, 467–468.

nacionalista vezetés az ország keresztényeit a britek szövetségeseiként tartotta számon, akik jogsértéseknek és zaklatásnak voltak kitéve.¹⁵ 1958 júliusában ‘Abd al-Karīm Qāsim iraki nacionalista eszméi mellett elfogadta a keresztények kulturális- és vallási gyakorlatainak nyilvánosság előtti megélését, és felszámolta a kisebbségekkel szembeni diszkriminatív politikát. Ezen időszakban a szektariánus ellenségeskedés háttérbe szorult, és a társadalmi feszültségek jelentősen redukálódtak.¹⁶ Az 1963-at követő politikai irányvonal viszont megakadályozta a kevésbé lojális csoportok érvényesülését. Elsődleges célpontjuk a „nem megfelelően gondolkodó” állampolgárok voltak, etnikai hovatartozásuktól függetlenül. A Ba‘t Párt által uralt kormányok nem törődtek a kisebbségek kulturális különbözőségével, e rétegek asszimilációjára törekedtek.¹⁷

A 2003-as amerikai intervenció nem váltotta be az iraki politikai helyzet javulásával kapcsolatos reményeket. Az amerikaiak megjelenését követően az iraki adminisztráció szétesett, ami a korábbinál is kaotikusabb helyzetet idézett elő. A vallási és etnikai csoportok között erőszak bontakozott ki, és a keresztényekhez hasonló közösségeket rendkívül hátrányosan érintették a rendszerváltozást követő események. Megjelentek és megerősödtek a radikális csoportok, például az al-Kaida és az Iszlám Állam, kiknek tevékenysége sok esetben szándékosan és elsődlegesen a kisebbségi csoportokat sújtotta. Az erőszak tovább rontotta a nem muszlimok életkörülményeit Irakban. 2003 óta pedig már egyértelműen a fennmaradásukért kell megküzdeniük.¹⁸

A disszertáció **további nagyobb, elkülönült egységét** az a fejezet jelenti, amelyben a keresztények marginális helyzetét állítottuk középpontba. Ennek demonstrálása érdekében korabeli, valamint modern iraki napilapok és internetes tartalmak anyagait vizsgáltuk, amivel kapcsolatban egy kvantitatív elemzést is közöltünk. Emellett médiaelemzésünk során megállapítottuk, hogy a 2003-as iraki rendszerváltást követően több különböző szereplő irányítása alá kerültek az iraki médiumok. Ezek a következő négy kategória valamelyikébe sorolhatók:

1. kormányzati média;
2. magánjellegű és pártorientált média;

¹⁵ Hunt, 2005, 71; Meir-Glitzstein, 2004, 10.

¹⁶ Naoum, 2018, 10.

¹⁷ Donabed, 2015, 199; Marr, 2012, 117; Nissen–Heine, 2009, 157; Hunt, 2005, 82.

¹⁸ Fagen, 2009, 4; Tárik, 2022, 169–184.

3. privát és független média;
4. kisebbségekhez köthető sajtóorgánumok, amelyek a többségi arab társadalomtól való elkülönülésüket is hangsúlyozzák.

Ha konkrétan az iraki keresztényekhez köthető médiát elemezzük, akkor kijelenthető, hogy számos hiányossága van:

- gyakran kifelejtik iraki mivoltuk hangsúlyozását, amivel elkülönülésüket erősítik meg;
- az iraki keresztény média súlytalan és alacsony szintű befolyással bír;
- a legtöbbször áldozatként mutatják be a kisebbségeket.

Az (internetes) iraki keresztény híroldalakon fellelhető tartalmak többségét négy csoportba sorolhatjuk:

1. áldozatszerep hangsúlyozása;
2. vallási hírek;
3. őslakos mivoltuk kihangsúlyozása;
4. saját kultúrájuk népszerűsítése.

Az iraki arab muszlimok keresztényekkel kapcsolatos írásait két kategória szempontjából lehet értékelni:

1. a független iraki sajtó;
2. médiumok, amelyekben ellenséges hangnem és gyűlöletbeszéd jelenik meg.

Az első csoportra az objektív hírközlés a jellemző, viszont a második csoportban már gyakran találhatunk olyan írásokat, amelyekben kisebbségeket érintő gyűlöletbeszéd mutatkozik meg.

Végezetül pedig **egy külön részben** röviden ismertettük azon elméletünket, hogy az iraki zsidók és keresztények története és sorsa párhuzamba állítható. Az előbbieket kivándorlása egy komplex történelmi, politikai és társadalmi folyamat eredménye volt, amely hozzájárult a közel-keleti térség etnikai és vallási szerkezetének átalakulásához. Megállapítottuk, hogy a történelem tanulságai felhívják a figyelmet arra, hogy a kisebbségek védelme és kulturális örökségük megőrzése a teljes társadalom szempontjából is alapvető jelentőségű. Éppen ezért, ha a mai Irakban élő nem muszlim csoportokkal szemben folytatódnak a visszaélések, akkor az is megtörténhet, hogy a több mint kétezer éve létező iraki kereszténység már csak a történelemben fog fennmaradni.

6. Összegzett következtetések

A disszertációban közölt feltevéseink többsége megerősítésre került, viszont némely esetben csak szubjektív példákából tudtunk következtetéseket levonni.

A keresztények Mezopotámia kulturális, vallási és társadalmi életének meghatározó részei voltak. Konkrét példákat hoztunk arra vonatkozóan, hogy jelentős szerepet játszottak a korai keresztény teológia, filozófia és irodalom fejlődésében, valamint a görög és szír nyelvű tudományos szövegek megőrzésében és átadásában.¹⁹ Az orvostudományi írásokat arabul közlő nesztoriánus keresztény orvos és tudós, Ḥunayn ibn Ishāq például elérhetővé tette a görög filozófusok (például Platón) munkáit; a Bašra városából származó szintén keresztény vallástudós, ‘Ammār al-Bašrī pedig többek között teológiai szövegeiről ismeretes.²⁰ Azonban hozzájárulásuk mértékének megállapítása csakis szubjektív módon lehetséges, ezért ilyen irányú fejtegetésekre nem vállalkoztunk.

Továbbá igazoltuk, hogy az asszírok, szírek és káldok olyan őshonos közösségeket alkotnak, amelyek a múlt különböző időszakában, valamint jelenkorunkban a perifériára szorultak, viszont mindig is komoly ellenállást tanúsítottak az asszimilációval szemben. Ezzel kapcsolatban számos elsődleges és másodlagos forrás került feldolgozásra és ismertetésre; például asszírok által írt petíciók (például az „Asszír Nemzeti Petíció”), nemzetközi jelentések (például az ENSZ jelentései), vagy éppen az iraki keresztény vallási vezetők kiáltványai (például a káld pátriárka által elmondottak).

Megállapítottuk, hogy egyes iraki keresztény csoportok mellett, hogy önálló vallási közösségek, még az arabságtól eltérő etnikummal is bírnak. Hogy állításunkat igazoljuk, más kutatók munkáit, valamint az Irakban folytatott személyes interjúk tapasztalatait mutattuk be. Az interjúk során arra a kérdésre, hogy „az asszír elnevezés önálló etnikumot jelöl?”, a válaszadók 76%-a felelt igennel. Azonban minden kétséget kizáró bizonyítékokkal csak a genetikai vizsgálatok szolgálhatnának, így a kutatás ezen része egyrészt szintén szubjektív tapasztalatokra, másrészt történeti szemléletű vizsgálódásra, valamint a nyelvhasználat kérdéseinek taglalására épült. Ezek segítségünkre voltak az ókori és mai asszírok közötti részbeni kulturális folytonosság megállapításakor.

A kutatás során továbbá igazoltuk azon feltevésünket, hogy a különböző iraki keresztény felekezetek eltérő névhasználata széthúzást idéz elő, és ez jelentősen csökkenti az

¹⁹ Alotaibi, 2021, 100–101; Beaumont, 2003, 55.

²⁰ Beaumont, 2003, 55; Hourani, 1991, 101.

önérvényesítési képességüket. Ezen elméletet főként a magukat asszírnak valló kutatók, történészek és más, a témában jártas személyek is hangoztatják. A források tanulmányozásakor, valamint az érintett személyekkel folytatott beszélgetések során nyilvánvalóvá vált, hogy ez utóbbiak sokszor nincsenek tisztában az asszír keleti egyházban bekövetkezett múltbeli szakadásokkal, és nem veszik figyelembe közös eredetüket. Elméletünk szerint a felekezetek eltérő névhasználata is közrejátszott a jelenlegi állapot kialakulásában.

Emellett feltevésünk volt, hogy marginális helyzetükhöz hozzájárul az is, hogy gyakorta saját áldozatszerepüket hangsúlyozzák ki. Ezt igazoltuk, mivel ezzel kapcsolatban számtalan példa lelhető fel, főképpen az általuk működtetett sajtóban. A megoldások keresése rendre elmarad, ami összefügg az előbb ismertetett problémával, miszerint a széthúzás okán az érdekérvényesítő képességük hanyatlik, így sokszor csak áldozati szerepük kiemelése az egyetlen elérhető eszköz számukra.

Fontos következtetésünk, hogy az értekezésben bemutatott történeti korok jellemzői, a kisebbségek jogállása, a nyelvi- és kulturális tényezők, valamint a politikai környezet összefügg a keresztény közösségek mai helyzetével. Az iszlám megjelenésével a „könyves népek” a mindenkori birodalom másodrangú polgáraivá váltak,²¹ ami hosszú távon a perifériára sodorta őket. Továbbá a keresztények egy részének anyanyelve nem az arab, ami megkülönbözteti őket a többségi lakosságtól. E tények, továbbá a gyakran diszkriminatív állami politika, a közösségeiken belüli széthúzás, az áldozati narratíva hangsúlyozása, a rossz biztonsági helyzet mind-mind hozzájárulnak emigrációjukhoz és közösségeik széteséséhez.

További következtetésünk, hogy az általunk vizsgált téma a jövőben is releváns marad. Az értekezésben is vizsgált strukturális problémák már csak azért sem oldódnak meg, mert létüket a központi vezetés gyakran el sem ismeri. Sok esetben még abban sincs egyetértés, hogy etnikai vagy vallási kisebbségekről van-e szó, ami viszont érdekérvényesítésüknek szab gátat. Emellett a keresztények által üzött szakmákat is igyekeznek központilag ellehetetleníteni (például az alkohol árusítása), ami viszont az érintettek megélhetését veszélyezteti. Mindezek miatt ajánlatos az iraki keresztények helyzetének folyamatos nyomon követése, valamint további kutatások szükségesek a megoldások feltárásához.

²¹ Watt, 2000, 46.

7. Új tudományos eredmények

Öt fő pontban foglaljuk össze azokat a tényezőket, amelyek miatt a disszertáció újdonságot jelenthet:

1. A kutatás során elsőként feltártuk az iraki keresztények marginális helyzetének történelmi és strukturális okait. Körülményeik hanyatlása nem a jelenkorban kezdődött el, hanem voltaképpen attól az időszaktól datálható, amikor kisebbségbe kerültek saját területeiken. Ez utóbbi szorosan összefügg az iszlám VII. századi megjelenésével, amikor is az egymást követő birodalmak másodrendű polgáraivá váltak, de a különböző korszakokban a védelmi adó megfizetése ellenében védelmet élveztek. Ebben fordulópontra a Nyugat térségbeli megjelenése jelentette, amikor egy nagyon rövid pozitív időszakot követően visszaéléseket követtek el velük szemben, és az élet számos területén diszkriminációval szembesültek. Mai kihívásaik csak nagyon nehezen érthetők meg az előbb említett ismeretek hiányában.
2. A dolgozattal hozzájárultunk a témával kapcsolatos tudományos diskurzushoz, és igazoltuk, hogy bizonyos iraki keresztény csoportok (például az asszír keleti egyház követői) saját narratívájuk szerint valóban az arabságtól független, különálló etnikummal bírnak. Ezen elmélet rendkívül nehezen bizonyítható, ugyanakkor a kutatás során mind történelmi, nyelvi és kulturális szempontokat is megvizsgáltunk. Állításunkat az arámi és az arab nyelv iraki viszonyának feltárása, és az előbbi fontos, identitásformáló szerepének kihangsúlyozása által is igazoltuk. Ez a magyar tudományos életben újdonságot jelent, de még nemzetközi szinten is kevés objektív forrás lelhető fel az iraki keresztények identitás-felfogása kapcsán. Sőt, tapasztalataink szerint még az érintett közösségek képviselői is sokszor bizonytalanok e kérdésekkel kapcsolatban.
3. Feltártuk a disszertáció kidolgozása során, hogy az áldozati narratíva kihangsúlyozása negatív következményekkel bír, és gyengíti az iraki keresztények képességeit a kihívások leküzdésében. A diplomatikus hozzáállás és a más közösségekkel való kapcsolatok fejlesztésének elmaradása csak az elszigeteltséget erősíti, míg a nehézségek fennmaradnak. A különböző keresztényekhez köthető médiumok hozzájárulnak az említett problémák fennmaradásához, és nem kínálnak elegendő publicitást és alternatívát.

4. Elsőként adtunk prognózist és tanulságot az iraki zsidók történetével és száműzetésével kapcsolatos következtetéseket felhasználva az arab országban élő és onnan származó keresztények jövőjével kapcsolatban. Ilyen jellegű elemzés tudomásunk szerint nem jelent meg még a témát behatóan ismerő kutatók műveiben sem. E téma feldolgozásához elengedhetetlen az iraki zsidóság történetének beható ismerete, amelynek vizsgálatával korábban hosszú éveket töltöttem el, és amellyel kapcsolatban számos publikációm is megjelent. Ezzel összefüggésben igazoltuk, hogy kialakult egy séma Irakban (valamint más közel-keleti országokban is), amiből az olvasható ki, hogy ha külső hatások érik az adott országot (nyugati intervenció vagy gyarmatosítás), akkor rövid időn belül nagyon rosszra fordul a nem muszlim közösségek biztonsági helyzete. Az iraki zsidók múltjában is pontosan ez történt, és rávilágítottunk arra, hogy valami hasonló zajlik napjainkban az iraki keresztények esetében is.
5. A disszertációban új, eddig még feldolgozatlan arab nyelvű források kerültek feltárássra, elemzésre. A Šaddām-per egy részének magyar nyelvű átírata, belügyi jelentések, valamint pogromokról szóló leírások és újságcikkek lefordítása, kivonatolása és elemzése a dolgozat egyediségéhez járulnak hozzá.

8. A kutatási eredmények felhasználhatósága

Munkánk interdiszciplináris jellege miatt felhasználható a történelem, a vallástudomány, a nyelvészet és a biztonságpolitika területén. Mivel kapcsolódik a Közel-Kelethez, az arabisztika terén is fontos forrásként szolgálhat a téma kutatói számára. Emellett a kisebbségkutatási és vallástörténeti diszciplínákat, továbbá az assziológia, a nyelvészet és a nemzetközi jog területeit is érinti.

A disszertáció témájából egyetemi kurzusok építhetők fel több tudományterületen (például Közel-Kelet-történet, kisebbségkutatás, vallástörténet). Az arab szövegek elemzése az arab nyelvszakra járókat érinti, míg Mezopotámia és Irak történelme pedig a keleti nyelvek és kultúrák, valamint történelem szakos hallgatóknak szolgálhat tananyagul. Továbbá nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a biztonsági fókusz miatt a nemzetvédelmi és biztonságpolitika szakos hallgatók számára is releváns kurzust lehet kidolgozni az értekezés ezekre vonatkozó anyagából.

Kiemelendő az írás szociolingvisztikai és nyelvpolitikai alkalmazhatósága. A nyelvi jellemzők és viszonyok elemzése hasznos lehet a kisebbségi nyelvi jogok és oktatáskutatás terén. A nyelvi változásokat (például nyelvhalál), valamint a különböző nyelvek interakcióit kutatók számára is értékes forrásként szolgálhat.

A disszertációban interjúkat, valamint forrás- és tartalomelemzést is közlünk, ezért társadalomtudományi kutatómódszertannal kapcsolatos tananyag is készíthető belőle.

Gyakorlati szinten is alkalmazható. Az iraki keresztényeknek és más helyi közösségeknek segítő civil szervezetek és nemzetközi intézmények munkáját is támogathatja, emellett az iraki vagy közel-keleti kisebbségpolitikával foglalkozó szakértőknek is háttérelmzéseként szolgálhat.

A traumakutatást tekintve is fontos tananyag lehet, hiszen a vallási kisebbségek üldözése több fejezetben is megjelenik: az olyan erőszakos események, mint például a summayli mészárlás vagy az Anfāl-hadművelet feldolgozhatók a kollektív trauma és emlékezetkutatás szempontjából is.

9. A témával kapcsolatos publikációs jegyzék és előadások

Publikációk:

- Tárík Mészár (2022): *Irak*. In: Demkó Attila (szerk.): *A világ 2022-ben*. Budapest: MCC Press. 351–358.
- Tárík Mészár (2022): *Az Irakban élő etnikai és vallási kisebbségek helyzete az Iszlám Állam terrorszervezet fenntartása alatt és kiűzését követően*. In: Tóth, Zoltán Balázs; Dudlák, Tamás (szerk.): *Válságtól válságig - Válogatott tanulmányok az észak-afrikai és közel-keleti régió országaiból az „arab tavasz” és a COVID–19 pandémia közötti időszakban*. Budapest: Külügyi Műhely Alapítvány. 169–184.
- Tárík Mészár (2022): *Az iraki asszírok nyelvi helyzete a kereszténység felvétele után*. *Alkalmazott Nyelvtudomány*, 2022 (1), 129–142.
- Tárík Mészár (2022): *Politikai, gazdasági és szociális krízisek Irakban és Iránban*. *Horizont: a Migrációkutató Intézet időszakos kiadványa*. 1–16.
- Tárík Mészár (2022): *A kereszténység kihívásai a Közel-Keleten*. In: Zoltai, Alexandra (szerk.): *Eurázsia hajnala: Absztraktfüzet*. Kecskemét: Neumann János Egyetem, Eurázsia Központ. 24.
- Tárík Mészár (2022): *Aid Activities of Hungary Helps in the Middle East*. *Limen: Journal of the Hungarian Migration Research Institute*, 2022 (1), 104–118.
- Tárík Mészár (2023): *Geopolitika és Gazdaság a Közel-Keleten*. Budapest: Neumann János Egyetem.

- Tárik Mészár (2023): *Irak*. In: Demkó Attila (szerk.): *A világ 2023-ban*. Budapest: MCC Press. 391–399.
- Tárik Mészár (2023): *Irak keresztény lakosságának identitáskérdései és jelenkori kihívásai*. In: Csurgai-Horváth, Gergely (szerk.): *Bonus intra melior exi: Az MCC PhD programjának zárótanulmányai – 2021–2022-es évfolyam*. 101–120.
- Tárik Mészár (2024): *Ethnic and Religious Minorities in Iraq*. *Eurázsia Szemle*, Vol. 4 (4), 166–181.
- Tárik Mészár (2024): *A Közel-Kelet helye és szerepe az új világrendben*, *Kommentár*, 2024 (4), 165–174.
- Tárik Mészár (2024): *Irak*. In: Demkó Attila (szerk.): *A világ 2024-ben*. Budapest: MCC Press. 442–450.
- Tárik Mészár (2024): *Iraki keresztények: identitáskérdések, marginalizálódás és az elvándorlás okozta kihívások*. In: VI. Eurázsia hajnala konferencia absztraktfüzet: *A Neumann János Egyetem Eurázsia Központja által tartott konferencián elhangzó előadások kivonatai*. Budapest: Neumann János Egyetem. 28.
- Tárik Mészár (2024): *Etnikai és vallási kisebbségek az arab világban*. In: Dezső, Tamás; Pócza, István (szerk.): *BLA Doktori Ösztöndíjprogram Tanulmánykötet 2023/2024*. Budapest: Batthyány Lajos Alapítvány. 72–85.
- Tárik Mészár (2024): *Az asszír, szír és káld keresztények kihívásai Irakban*. *Horizont: a Migrációkutató Intézet időszakos kiadványa*. 1–16.
- Tárik Mészár (2024): *Az arab észjárás*. Budapest: Dream Vision 47.
- Tárik Mészár (2025): *Magyarország és az iraki keresztények*. *Kommentár*, 2025 (2), 143–153.

Előadások a témában:

- VI. Eurázsia Hajnala Konferencia, Budapest, 2023. április 26. *Iraki keresztények: identitáskérdések, marginalizálódás és az elvándorlás okozta kihívások*.
- Mathias Corvinus Collegium PhD Konferencia, Budapest, 2022. április 07. *A kisebbségek helyzete Irakban*.
- Neumann János Egyetem Nemzetközi Hét, Kecskemét, 2022. április 28. *The Middle East*.
- Eurázsia Hajnala Konferencia, Budapest, 2022. május 06. *The Challenges of Christianity in the Middle East*.

- Eurázsia Hajnala Konferencia, Budapest, 2022. május 06. *A kereszténység kihívásai a Közel-Keleten.*
- Mathias Corvinus Collegium PhD Konferencia, Budapest, 2022. október 06. *Az iraki keresztények jelenkori kihívásai.*
- Bandung Spirit, Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne; Université Le Havre Normandie, online, 2024. február 21–23. *Iraqi Christians are in danger of disappearing.*
- Batthyány Lajos Alapítvány Doktori Konferencia, Budapest, 2024.06.20. *Etnikai és vallási kisebbségek az arab világban.*

10. Szakmai-tudományos életrajz

Az egyetemi alapképzést 2011-ben fejeztem be keleti nyelvek és kultúrák szakon, esztétika minorral. 2016 és 2019 között az ELTE BTK-n arabisztika szakos kitüntetéses MA diplomát szereztem. Doktori tanulmányaimat az ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskolájában kezdtem meg 2020-ban, ahol 2024-ben abszolváltam. Hivatalosan 2025 januárja óta vagyok a Wesley Theológiai és Valláspedagógiai Doktori Iskola doktorjelöltje.

2017-ben a Menedék Egyesületnél interkulturális közvetítőként dolgoztam. 2020 előtt több szervezetnél, köztük a Magyar Honvédségnél és a Rendészeti Igazgatóságnál tolmács és Közel-Kelet szakértő munkakört töltöttem be. Ezt követően a Budapesti Corvinus Egyetem, majd később a Neumann János Egyetem Eurázsia Központjában tudományos segédmunkatársként és ügyvivő szakértőként is tevékenykedtem. 2021 őszén felvételt nyertem a Mathias Corvinus Collegium PhD Programjába, amelynek keretében a Migrációkutató Intézet kutatója, majd 2023-tól vezető kutatója lettem.

Az elmúlt négy évben időszakosan oktatói és elemzői tevékenységet is folytattam. Korábban az ELTE BTK-n doktoranduszként a Klasszikus arab nyelv 1. és Arab nyelv 2. kurzusokat, valamint az Arab történelem 2. tantárgyat oktattam. Emellett a Neumann János Egyetemen és a Metropolitan Egyetemen a Közel-Kelet geopolitikai folyamatait tárgyaló „21. századi új világrend, a Közel-Kelet” című kurzuson óraadóként működtem közre 2022–2024 között. Az ELTE-n doktorandusz hallgatóként a „Muszlimok, zsidók, keresztények az iszlám világban” elnevezésű tárgy vendégoktatója is voltam.

Arab nyelvből felsőfokú (C1), angol nyelvből írásbeli felsőfokú (C1) és szóbeli középfokú (B2) nyelvvizsgával rendelkezem, emellett héber nyelvet is tanultam az egyetemen és az Izraeli Kulturális Intézetben.

Számos, a közel-keleti kisebbségek helyzetével, a térség migrációs folyamataival, valamint az arab világ és Törökország nemzetközi kapcsolataival foglalkozó tudományos publikációm jelent meg, melyek listája az MTMT adatbázisban érhető el (<https://m2.mtmt.hu/gui2/?type=authors&mode=browse&sel=10075335>).

Ezek java részét lektorált folyóiratokban publikáltam, mint például az Alkalmazott Nyelvtudomány, a Külügyi Szemle, a Kommentár, a Múlt és Jövő, az Eurázsia Szemle, a Migration Letters, vagy éppen a Transnational Press London című kiadványokban.

Tudományos előadásaimat többek között a Neumann János Egyetem PhD-konferenciáján, a párizsi Bandung Spirit konferencián, a The Migration Conference rendezvényén a marokkói Rabatban, valamint a Magyar Hebraisztikai Társaság doktorandusz-műhelykonferenciáján tartottam. Előadásaimban olyan témákkal foglalkoztam, mint az Ábrahám-egyezmények térségformáló hatásai, a magyar–török együttműködés az új világrendben, az arab világban élő kisebbségek kihívásai, valamint a közel-keleti keresztények nyelvi viszonyai és identitáskrizisei.

Három önálló könyvem jelent meg: „Geopolitika és gazdaság a Közel-Keleten”, „Az arab észjárás”, valamint „Zsidók egy arab országban” címmel. Emellett három kiadvány szerkesztőjeként működtem közre, valamint a Limen angol nyelvű folyóirat szerkesztőségi tagja voltam 2023–2025 között. Tudományos tevékenységem mellett korábban az Eurázsia Magazin szerkesztője voltam.

A médiában rendszeresen megszólalok közel-keleti témákban, többek között az ATV, Hír TV, Kossuth Rádió, 24.hu, Index, Növekedés.hu, Magyar Nemzet és a The Times of Israel felületein.

2023-ban és 2024-ben a Batthyány Lajos Alapítvány PhD-ösztöndíjasa voltam, valamint elnyertem az ELTE Alumni prózairó pályázatának fődíját „Az egyetem fogságában” című írással.

Szakmai célom, hogy kutatásaimmal hozzájáruljak a Közel-Kelet pontosabb megértéséhez és a térséget érintő hazai tudományos diskurzus fejlesztéséhez.

Bibliográfia

- Alexander, Ari (2004): *The Jews of Baghdad and Zionism: 1920–1948*. Thesis submitted in partial fulfillment of the degree of Masters of Philosophy in Modern Middle Eastern Studies. Faculty of Oriental Studies, University of Oxford.
- Alotaibi, Hussah. 2021. A Glimpse of Tolerance in Islam Within the Context of Al-Dhimmah People (Egypt and Baghdad Model). *Journal of Islamic Thought and Civilization*. Vol. 11 (1), 99–111. DOI: <https://doi.org/10.32350/jitc.111.06>.
- Aral, Berdal. 2004. The Idea of Human Right as Perceived in the Ottoman Empire. *Human Rights Quarterly*, Vol. 26 (2), 454–482.
- Beaumont, Mark. 2003. 'Ammār al-Baṣrī ont he incarnation. In: Thomas, David (ed.): *Christians at the heart of Islamic rule: church life and scholarship in 'Abbasid Iraq*. Leiden: Brill. 55–62.
- Csepeli, György. 2006. *Antiszemitizmus a változó világban*. In: Grüll, Tibor – Répás, László (eds.): *A zsidóság és Európa*. Budapest: Kossuth Szabadegyetem Egyesület – József Műhely. 117–134.
- Becker, Adam H. 2008. *The Ancient Near East in the Late Antique Near East: Syriac Christian Appropriation of the Biblical East*. In: Gardner, Gregg – Osterloh, Kevin (eds): *Antiquity in Antiquity: Jewish and Christian Pasts in the Greco-Roman World*. Tübingen: Mohr Siebeck. 394-415.
- Crone, Patricia – Cook, Michael A. 1977. *Hagarism: The Making of the Islamic World*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dawson, C. 1955. *The Mongol mission: narratives and letters of the Franciscan missionaries in Mongolia and China in the thirteenth and fourteenth centuries*. New York: Sheed and Ward.
- Donabed, Sargon George. 2015. *Iraq and the Assyrians in the Twentieth Century*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Etheredge, L. S. 2011. *Iraq*. Edinburgh: Britannica Educational Publishing.
- Fagen, Patricia Weiss. 2009. Iraqi Refugees: Seeking Stability in Syria and Jordan. *CIRS Occasional Papers*. 1–49. DOI: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2825853>

- Filoni, Fernando Cardinal. 2017. *The Church in Iraq*. (ford. Condon, Edward) Washington, D.C.: The Catholic University of America Press.
- Hunt, C. 2005. *The History of Iraq*. Westport: Greenwood Press.
- Iványi, Tamás. 2000. *Szír szócikk*. In: Fodor István (ed.): *A Világ Nyelvei*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 1312–1313.
- Kárpáti, Judit (2009): *A zsidó-arab koegzisztencia kultúraszociológiai és vallástörténeti dimenziói*. Doktori értekezés. Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem. Zsidó Vallástudományi Doktori Iskola, Budapest.
- Khan, Geoffrey. 2007. *Aramaic in the medieval and modern periods*. In: Postgate, J. N. (ed.): *Languages of Iraq, Ancient and Modern*. Cambridge: Cambridge University Press. 95–114.
- Marr, Phebe. 2012. *The Modern History of Iraq*. Third Edition. Boulder, Colorado: Westview Press.
- Meir-Glitzenstein, Esther. 2004. *Zionism in an Arab Country. Jews in Iraq in the 1940s*. London and New York: Routledge.
- Naoum, Jonah. 2018. *When the Rivers Wept: Government Persecution of Iraq's Minorities*. Senior Honors Thesis. University of California, San Diego.
- Nissen, Hans J. – Heine, Peter. 2009. *From Mesopotamia to Iraq. A Concise History*. Chicago and London: Chicago University Press.
- Petrosian, Vahram. 2006. *Assyrians in Iraq*. Caucasia Centre for Iranian Studies, Yerevan. Leiden: Brill.
- Royel, Mar Awa. 2017. *The Assyrian Church of the East: A Panoramic View of a Glorious History*. Church of Beth Kokheh Journal. Vol. 5, 1–12.
- Starr, S. Frederick. 2013. *Lost Enlightenment. Central Asia's Golden Age From The Arab Conquest to Tamerlane*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Tárik, Meszár. 2022. *Az Irakban élő etnikai és vallási kisebbségek helyzete az Iszlám Állam terrrorszervezet fennhatósága alatt és kiűzését követően*. In: Dudlák, Tamás – Tóth, Zoltán Balázs (eds.): *Válságtól Válságig. Válogatott tanulmányok az észak-afrikai és a közel-keleti régió országairól az „arab tavasz” és a Covid-19 pandémia közötti időszakban*. Budapest – Pécs: Külügyi Műhely Alapítvány. 169–184.
- Watt, William Montgomery. 2000. *Az iszlám rövid története*. Budapest: Akkord Kiadó.